

Да Года роднай зямлі

а такжэ путем разробаткі сумесных праектаў с бібліятэкамі і другімі арганізацыямі.

Прымером сумеснага праекта можа служыць электронны банк даных істочнікаў канстытуцыйнага права Х–ХХІ вв. Он разробатывалася сумесна с НЦПІ. В электронны банк даных вклучены оцифраваныя копіі дакументаў із фонда Президентскай бібліятэкі. Доступ к рэсурсу асцешсяляецца с Нацыянальнага правага інтэрнет-партала Рэспублікі Беларусь (<http://pravo.by/StateLaw/information.htm>), в рубрыке «Помнікі гісторыі права Беларусі», а такжэ с сайта Президентскай бібліятэкі в разделе «Праекты». Сотрудничество с НЦПІ позволило сделать доступными ценные исторические материалы из фонда Президентской библиотеки для всех пользователей.

К 65-летию Великой Победы была оцифрована часть коллекции «Друк Беларусі 1941–1945 гг.», в которую вошли уникальные листовки, газеты, журналы, плакаты военного времени. Оцифрованные документы сгруппированы по нескольким разделам: газеты, журналы, листовки, издания под контролем оккупантов, издания освобождения. Доступ к ней асцешсяляецца с веб-сайта по ссылке <http://www.preslib.org.by/index.php?pageid=34804&lang=ru>. Данная коллекция является частью документального культурного наследия нашей страны и представляет историческую ценность. Работа над созданием коллекции продолжается.

К 75-летию юбилею создается полнотекстовая электронная коллекция официальных документов и статей о Президентской библиотеке за всю историю ее существования.

В настоящий момент разробатываецца концепция создания электронных коллекций и программное обеспечение, ориентированное на работу с электронными коллекциями. Предполагается использовать технологию распознавания символов для поиска по полным текстам.

Благодаря внедрению различных виртуальных сервисов, начиная с декабря 2006 г. увеличился приток удаленных пользователей. Статистика посещаемости веб-сайта Президентской библиотеки по сравнению с 2006 г. увеличилась более чем в 2 раза и составляет сегодня более 6 тыс. посещений в месяц.

Таким образом, формирование условий для удовлетворения потребностей удаленных пользователей находится под пристальным вниманием Президентской библиотеки Республики Беларусь. Совершенствование контента веб-сайта, расширение спектра услуг в режиме удаленного доступа, оцифровка и формирование электронных коллекций становятся важнейшими направлениями деятельности библиотеки на современном этапе.

Summary

The authors introduce to the Presidential Library of the Republic of Belarus activity regarding the meeting of remote users information needs. The major activities in this area – the website content improvement (sections «Resources», «Virtual Reference», «Internet-Resources», and «Information Products»), remote assess service expanding and electronic collections creation.

Р. Матульскі

Паважаныя чытачы!

Прапануем Вашай увазе новую рубрыку, прысвечаную Году роднай зямлі. Распачынаем яе цыклам артыкулаў доктара педагагічных навук, прафесара, дырэктара Нацыянальнай бібліятэкі Беларусі Р.С. Матульскага «Бібліятэкі Беларусі: дзесяць стагоддзяў захавання духоўнай спадчыны беларускага народа», прысвечаных гісторыі развіцця і станаўлення бібліятэк Беларусі ад часоў Кіеўскай Русі і старажытных беларускіх княстваў да нашых дзён.

Бібліятэкі Беларусі:

дзесяць стагоддзяў захавання духоўнай спадчыны беларускага народа

Узнікненне, станаўленне і развіццё бібліятэкі непарыўна звязана з эвалюцыяй цывілізацыі. Першапрычынай стварэння бібліятэкі як сацыяльнага інстытута з'яўляецца патрэбнасць грамадства і індывіда ў інфармацыі для ажыццяўлення розных відаў дзейнасці. Стварэнне бібліятэкі і яе існаванне – гэта адзін з адказаў чалавецтва (поруч з вынаходствам пісьма, паперы, кнігі, тэлефона, радыё, камп'ютэра) на неабходнасць у інфармацыі [1].

Для з'яўлення бібліятэкі патрабуецца наяўнасць як мінімум двух элементаў – дакумента (кнігі) і карыстальніка (чытача). Бібліятэка – гэта, у першую чаргу, сукупнасць дакументаў, таму яе ўзнікненне звязана з канцэнтрацыяй неабходнай колькасці кніг на пэўнай тэрыторыі. Іх наяўнасць магчыма дзякуючы як кніжнаму гандлю, які насычае ўнутраны рынак замежнымі матэрыяламі, так і ўласнай вытворчасці (кнігапісанню, кнігадрукаванню і да т. п.).

Да Года роднай зямлі

Разам з тым кнігі атрымліваюць належнае распаўсюджванне ў грамадстве, толькі калі яны запатрабаваны, г. зн. у грамадстве павінна быць дастатковая колькасць пісьменных людзей, здольных асвоіць (прачытаць) дадзеныя кнігі.

Пытанне пра тое, што ў дадзеным выпадку было першым, а што другім – кніга ці чытач, – блізкае вечнаму пытанню: што спачатку – яйка ці курыца? Каб з’явіліся кнігі, патрэбны людзі, якія здольныя іх напісаць і прачытаць, а каб былі пісьменныя людзі – неабходны кнігі. У грамадскім развіцці дадзеныя працэсы ішлі паралельна, пастаянна дапаўняючы і развіваючы адзін аднаго.

Прааналізуем, калі на тэрыторыі Беларусі ўзніклі перадумовы для станаўлення першых бібліятэк і для ператварэння іх у масавую з’яву, г. зн. калі на беларускіх землях з’явілася неабходная для фарміравання бібліятэкі колькасць кніг, з аднаго боку, і неабходная колькасць адукаваных людзей, здольных іх прачытаць, з другога боку.

У адпаведнасці з прынятай у сучаснай гісторыі Беларусі перыядызацыяй у развіцці бібліятэк краіны можна вылучыць наступныя асноўныя перыяды:

– Кіеўскай Русі і старажытных княстваў (IX – першая палова XIII ст.);

– Вялікага княства Літоўскага (другая палова XIII – першая палова XVI ст.);

– Рэчы Паспалітай (1569–1795);

– Расійскай імперыі (1795–1917);

– Савецкага Саюза (1917–1991);

– Рэспублікі Беларусь (1991 – да гэтага часу).

1. Станаўленне і развіццё бібліятэк Беларусі ў перыяд Кіеўскай Русі і старажытных беларускіх княстваў (IX – першая палова XIII ст.)

Гістарычная даведка. Блізкасць моў, культуры і звычаяў усходніх славян, агульныя эканамічныя, унутры- і знешнепалітычныя інтарэсы прывялі да стварэння ў другой палове IX ст. на шырокіх прасторах (перш за ўсё, уздоўж гандлёвага шляху «з вараг у грэкі») раннефеадальнай дзяржавы – Кіеўскай Русі. Кіеўская Русь не была адзіным, цэнтралізаваным, магалітным дзяржаўным утварэннем, а сфарміравалася як федэрацыя феадальных княстваў, кожнае з якіх захоўвала адносную самастойнасць і самабытнасць. Ваенная арганізацыя Кіеўскай Русі дазваляла абараняць яе землі ад захопу суседнімі дзяржавамі і качэўнікамі, збіраць даніну і трымаць у падпарадкаванні мясцовых князёў.

Самым буйным і магутным княствам на тэрыторыі Беларусі ў ранняе сярэднявечча з’яўлялася Полацкае. Яно сфарміравалася ў сярэднім цячэнні Заходняй Дзвіны ў IX–X стст., пашыралася на ўсю Паўночную Беларусь і межавала на поўначы з Наўгародскай зямлёй, на поўдні – з Турава-Пінскай, на ўсходзе – са Смаленшчынай, на захадзе і паўночным захадзе – з землямі літоўска-латвійскіх плямён. Полацкае княства займала больш за трэць тэрыторыі сучаснай Беларусі. У ім існавала свая княжацкая дынастыя, якая кіравала на працягу многіх пакаленняў.

Другім буйнейшым раннефеадальным княствам на тэрыторыі Беларусі было Тураўскае, якое таксама было створана ў IX–X стст. Яго тэрыторыя ў асноўным адпавядала месцам рассялення дрыгавічоў – на поўдні Беларусі ў басейне Прыпяці. Палітычны цэнтр княства – Тураў – сучаснік Полацка. Буйным горадам быў таксама Пінск. Узнікненню і развіццю Турава і Пінска садзейнічала іх выгаднае размяшчэнне на водным

Прыпяцка-Бугскім гандлёвым шляху з Кіева і іншых зямель у Заходнюю Еўропу [2, с. 42–52; 3, с. 35].

Развіццё ўсходнеславянскіх народаў непарыўна звязана з хрысціянствам. Хрышчэнне Кіеўскай Русі, у склад якой уваходзілі ў той час і беларускія землі, адбылося ў 988 г. і прайшло па візантыйскім абрадзе. Гэта падзея на тысячагоддзі вызначыла развіццё не толькі культурнага і духоўнага жыцця, але і ўсіх сфер дзейнасці ўсходніх славян. Разам з хрысціянствам на тэрыторыю Кіеўскай Русі прыйшло пісьменства. Аднак прыняцце хрысціянства па візантыйскім абрадзе на стагоддзі ператварыла беларускія землі ў арэну супрацьстаяння паміж каталіцызмам і праваслаўем.

Феадальная раздробленасць, пастаянныя міжусобіцы, умацненне ўлады князёў на месцах, утварэнне новых эканамічных цэнтраў прывялі ў XI–XII стст. да распаду Кіеўскай Русі і ўтварэння ў будучым на частцы яе тэрыторыі новай больш моцнай дзяржавы – Вялікага княства Літоўскага.

Утварэнне і ўмацаванне на тэрыторыі беларускіх зямель незалежных княстваў, рост гарадоў, распаўсюджванне хрысціянства, умацненне ролі царквы, развіццё гандлю і рамёстваў, палітычных, эканамічных і культурных сувязей, у першую чаргу, з Кіевам, Ноўгарадам, Візантыяй, а таксама з іншымі еўрапейскімі дзяржавамі, абумовілі патрэбнасць у кнігах, адукаваных людзях і бібліятэках.

Якскны скачок у развіцці культуры ўсходніх славян звязаны са з’яўленнем *пісьменства*. Гістарычныя крыніцы сведчаць, што пісьмом нашы продкі карысталіся задоўга да прыняцця хрысціянства. Разам з тым актыўнае распаўсюджванне граматы, набыццё і стварэнне кніг, развіццё бібліятэк на беларускіх землях у гэты перыяд звязана, у першую чаргу, з распаўсюджваннем хрысціянства і дзейнасцю праваслаўнай царквы.

Прыняцце хрысціянства стварыла ўмовы для хуткага распаўсюджвання па ўсёй тэрыторыі Кіеўскай Русі пісьменства на стараславянскай мове. Стваральнікамі славянскай азбукі з’яўляюцца хрысціянскія місіянеры і асветнікі браты Кірыла і Мяфодзій. Даследчыкі лічаць, што Кірылам у 860-я гг. была створана глаголіца, якой пісаліся першыя пераклады царкоўных кніг для славянскага насельніцтва Маравіі і Паноніі.

Кірыліца ўзнікла некалькі пазней – на мяжы IX–X стст. – на тэрыторыі Усходняй Балгарыі ў выніку сінтэзу грэчаскага пісьма і тых элементаў глаголіцы, якія добра перадавалі асаблівасці славянскіх моў. Да XI–XII стст. кірыліца і глаголіца ўжываліся паралельна. У далейшым кірыліца як больш лёгкі і зручны алфавіт адціснула глаголіцу і стала для ўсходніх славян адзінай формай пісьма [7, с. 17–18; 4, с. 243; 1, с. 529].

Распаўсюджванню пісьменства на беларускіх землях садзейнічалі, у першую чаргу, грэчаскія місіянеры, якія ўжо ў X ст., а, можа, і раней прывезлі ў беларускія гарады першыя кнігі. Гэта былі кнігі Свяшчэннага Пісання на грэчаскай мове і іх пераклады на стараславянскую. Пісьменнасць распаўсюджвалася, перш за ўсё, сярод прадстаўнікоў духавенства і княжаскай знаці, па кнігах сталі вучыцца чытаць і пісаць. Першым сярод пісьменных свецкіх асоб у *Ніканаўскім летапісе* (1003 г.) названы полацкі князь Ізяслаў Уладзіміравіч.

Паступова пісьменнасць становілася даступнай больш шырокім колам служыцеляў царквы і багатым

Да Года роднай зямлі

людзям. Пры княжацкіх дварах і манастырах адкрываліся школы. У школах выкладалі пісьмо, чытанне, грэчаскую і лацінскую мовы, нотную граматы. Адна з першых вядомых нам школ была створана Еўфрасінінай Полацкай у сярэдзіне XII ст. пры манастыры Сафійскага сабора.

Развіццё пісьменства прывяло, у сваю чаргу, да больш шырокага распаўсюджвання *рукапісных кніг*, якія на тэрыторыю княстваў прывозілі з Візантыі і Балгарыі. Першымі на беларускіх землях з'явіліся кнігі Свяшчэннага Пісання, кананічныя кнігі, звод якіх вядомы са старажытных часоў пад назвай Біблія. У IV–XIII стст. узніклі шматлікія пераклады Бібліі. У IX ст. славянскія асветнікі Кірыла і Мяфодзій пераклалі Біблію на стараславянскую мову. Гэты пераклад лёг у аснову рукапісных біблейскіх кніг, якія існавалі на ўсходнеславянскіх землях, у т. л. у Полацкім і Турава-Пінскім княствах.

Разам з Бібліяй атрымалі распаўсюджванне царкоўныя кнігі і духоўныя творы, у якіх апісвалася жыццё хрысціянскіх святых, пропаведзі, зборнікі царкоўна-рэлігійнай лірыкі і г. д. Асноўную частку сярод свецкіх кніг складалі рэлігійна-дыдактычныя творы (з апісаннем біблейскіх падзей), кнігі гісторыка-асветніцкага зместу, у першую чаргу, хронікі і аповесці, у якіх адлюстроўвалася візантыйская і свецкая гісторыя. У адным шэрагу з імі знаходзілася паломнікая і павучальная літаратура. Сярод шматлікіх відаў і жанраў некананічнай царкоўна-рэлігійнай літаратуры найбольшае распаўсюджванне мела агіяграфічная літаратура (агіяграфія) – царкоўная літаратура, якая апісвала жыццё святых, подзвігі і пакуты людзей у абарону хрысціянскай веры, т. зв. жыцці святых.

У гэтым радзе стаіць і знакамiты *Супрасльскі рукапіс*, гістарычна звязаны з Беларуссю. Ён належыць да ліку самых старажытных славянскіх рукапісаў, створаных на мяжы X–XI стст., напэўна, у Балгарыі або, як сцвярджаюць некаторыя даследчыкі, у Кіеве. У 1823 г. яго знайшоў М.К. Баброўскі ў Супрасльскім манастыры недалёка ад Беластока. У сярэдзіне XIX ст. рукапіс быў падзелены на тры часткі, з якіх адна была паслана ў Вену Б. Капітару і ў складзе яго архіва пазней паступіла ў бібліятэку Люблянскага ліцэя. Другая частка была набыта А.Ф. Бычковым і засталася ў Санкт-Пецярбургу, а трэцяя куплена для бібліятэкі Замойскіх у Варшаве. Часткі рукапісу захоўваюцца зараз ва Універсітэцкай бібліятэцы ў Любліне, Расійскай нацыянальнай бібліятэцы РНБ) і Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве [7, с. 35–38].

Прывазная літаратура дала магчымасць жыхарам старажытных беларускіх княстваў пазнаёміцца са Свяшчэнным Пісаннем і ідэйнымі асновамі хрысціянства, жыццём іншых краін і народаў. На гэтай аснове фарміравалася сістэма хрысціянскіх каштоўнасцей, удакладнялася разуменне ролі сваёй зямлі і народа ў свеце. Перакладная літаратура стала важным фактарам, які стымуляваў зараджэнне і развіццё на беларускіх землях арыгінальнай літаратуры.

Асновай для развіцця *арыгінальнай літаратуры* на тэрыторыі старажытных беларускіх княстваў стаў дастаткова высокі ўзровень культурна-гістарычнага развіцця грамадства прыкладна ў X–XI стст. За адносна кароткі перыяд арыгінальная літаратура дасягнула

высокага ўзроўню мастацкага майстэрства і жанравай разнастайнасці. Вядучымі жанрамі арыгінальнай літаратуры таго часу, якія атрымалі развіццё ў беларускіх княствах, сталі пропаведзі, павучанні, пасланні, словы, жыцці і летапісы.

Высокаадукаваным чалавекам, царкоўна-палітычным дзеячам, мысліцелем і асветнікам XII ст. з'яўляўся *Клімент Смаляціч (памёр у 1164 г.)*. Ён стаў вядомым дзякуючы сваёй рознабаковай адукаванасці, рэдкай эрудыцыі, выдатнаму літаратурнаму таленту. Як сведчыць Іпацьеўскі летапіс, Кліменці Смаліціч быў кніжнік і філосаф, падобнага на якога не было «ў Рускай зямлі». З 1147 па 1154 г. ён з'яўляўся мітрапалітам кіеўскім. Клімент напісаў шэраг пропаведзяў, пасланняў, тлумачэнняў. З усіх гэтых матэрыялаў да нашага часу захавалася толькі адно *Пасланне*, напісанае Кліментам смаленскаму свяшчэнніку Фаме. Старэйшы з вядомых спісаў Паслання датуецца XV ст. і захоўваецца ў Расійскай нацыянальнай бібліятэцы [11, с. 227–228].

Выдатным асветнікам XII ст. быў *Кірыла Тураўскі*. Ён нарадзіўся ў Тураве ў сям'і багатых гараджан, якія змаглі наняць для яго настаўнікаў-грэкаў і даць добрую адукацыю. Кірыла Тураўскі вядомы як пісьменнік, выдатны багаслоў, праведнік, царкоўны дзеяч, тураўскі епіскап. Ён праславіўся сваімі пропаведзямі, якія пісаў у форме «слоў» і «павучэнняў». Створаныя на аснове антычнай візантыйскай рыторыкі, яны ўяўляюць сабой узор царкоўнага красамоўства, за што сучаснікі далі яму імя Златавуст. Праваслаўная царква прылічыла Кірылу Тураўскага да ліку святых. На думку даследчыкаў, яго літаратурнай спадчыне належаць 8 слоў, 2 прытчы, 2 пропаведзі, 2 пасланні, 3 каноны і каля 32 малітваў. Творы Кірылы Тураўскага распаўсюджваліся на Русі ў спісах XII–XVII стст. Найбольш старажытны спіс яго «Слоў», які захаваўся, датуецца другой паловай XIII ст. і захоўваецца зараз у аддзеле рукапісаў РНБ у Санкт-Пецярбургу [5, с. 285].

Сярод кніг XII ст. вялікай папулярнасцю карысталіся творы *Яфрэма Сірына*. Змест яго павучэнняў – аналіз розных станаў праведнасці і грахоўнасці і спосабаў хрысціянскага выпраўлення і самаўдасканалення. Самы старажытны ўсходнеславянскі кодэкс са спісам «Парэнесіса» Яфрэма Сірына і шматкаляровай мініяцюрай з яго выявай захоўваецца ў РНБ у Санкт-Пецярбургу [7, с. 27].

Адным з найбольш распаўсюджаных жанраў арыгінальнай літаратуры ў XI–XIII стст. была *жыццёвая (агіяграфічная) літаратура*. Яе ўзнікненне стала магчыма дзякуючы пашырэнню на Русі культуры мясцовых князёў і святых і імкненню праваслаўнай царквы і Кіеўскай дзяржавы да палітычнай незалежнасці. Як у Кіеве, жыцці пачалі з'яўляцца і ў беларускіх гарадах. Яны ўяўлялі сабой своеасаблівыя гістарычныя аповесці, мастацкія апісанні жыцця духоўных і свецкіх асоб, вядомых людзей таго часу, якія сваёй дзейнасцю і ўчынкамі, духоўнымі якасцямі заслужылі добрую памяць і павагу, былі кананізаваны.

Адным з такіх твораў з'яўляецца «Жыццё Еўфрасініны Полацкай» – апавяданне пра жыццё полацкай князёўны, асветніцы, ігуменні манастыра св. Спаса ў Полацку, першай жанчыны, прылічанай да ліку святых. Дакладная дата напісання «Жыцця Еўфрасініны Полацкай» невядома: спецыялісты лічаць, што яно магло ўзнікнуць не пазней канца XII – пачатку XIII ст. Жыццё дайшло да нас у чатырох рэдакцыях, прадстаўленых больш чым 130 спісамі. Самыя раннія спісы датуецца

Да Года роднай зямлі

XIII ст. З іх захаваўся ўсяго адзін ліст, які знаходзіцца ў БАН РАН у Санкт-Пецярбургу [9, с. 256]. Спіс XV ст. таксама захоўваецца ў Санкт-Пецярбургу ў РНБ [12, с. 71–77].

У Смаленску ў другой палове XII – пачатку XIII ст. жыў і працаваў вядомы кніжнік, вялікі прапаведнік і мастак Аўраамій Смаленскі. Пяцьдзесят гадоў свайго жыцця ён правёў у манастве і нястомна прапаведаваў хрысціянства і рэлігійнае пакаянне, за што праваслаўная царква кананізавала яго. Вучань Аўраамія – манах Яфрэм – прыкладна каля 1240 г. напісаў біяграфічную аповесць яго жыцця «*Жыцце Аўраамія Смаленскага*». Яно дайшло да нас у выглядзе шматлікіх спісаў, самыя раннія з якіх датуюцца XVI ст.

З самага пачатку з’яўлення пісьменства ва ўсходніх славян зараджаецца такі жанр арыгінальнай літаратуры, як гістарычная аповесць – летапіс. Гістарычныя паданні і легенды, найбольш значныя гістарычныя падзеі фіксуюцца сучаснікамі ў пісьмовым выглядзе. Ужо ў XI ст. гэтыя разрозненыя матэрыялы паступова аб’ядноўваюцца ў летапісныя зводы. Першыя старажытныя летапісы не захаваліся, але іх змест знайшоў адлюстраванне ў больш позніх рукапісах.

Першым летапісным зводам, помнікам усходнеславянскага летапісання, у якім змяшчаюцца і унікальныя звесткі аб гісторыі беларускіх зямель, з’яўляецца «*Аповесць мінулых гадоў*». На думку даследчыкаў, гэты летапісны звод быў складзены ў пачатку XII ст. манахам Кіева-Пячэрскага манастыра Нестарам. Летапіс апавядае пра паходжанне славян, рассяленне ўсходнеславянскіх плямёнаў, іх норавах і звычаях, узнікненне Кіева і першых кіеўскіх князях. «Аповесць...» змяшчае унікальныя звесткі аб гісторыі беларускіх зямель, асабліва Полацкага княства. Менавіта ў «Аповесці мінулых гадоў» прыведзены самыя раннія звесткі аб Полацку, Віцебску, Мінску, Тураве, Пінску, Брэсце, Друцку і іншых беларускіх гарадах. Летапісны звод садзейнічаў зараджэнню летапісання і ў іншых цэнтрах Кіеўскай Русі, паслужыў крыніцай і ўзорам для розных летапісаў больш позняга перыяду. «Аповесць мінулых гадоў» захавалася ў розных летапісных зборах: Лаўрэнцьеўскім, Іпацьеўскім, Радзівілаўскім і іншых летапісах, а таксама ў скарачаным выглядзе ў шматлікіх гістарычных зборніках.

Працягам «Аповесці мінулых гадоў» з’явіліся мясцовыя летапісы: Кіеўскі, Галіцка-Валынскі, Наўгародскі, Суздальскі. Выдатным летапісным помнікам таго часу з’яўляецца Галіцка-Валынскі летапіс. Ён складаецца з дзвюх частак – Галіцкага і Валынскага летапісаў і апавядае аб падзеях, якія адбываліся з 1200 па 1292 г. Летапіс з’яўляецца каштоўнай крыніцай вывучэння гісторыі Беларусі, таму што ўтрымлівае унікальныя звесткі па гісторыі Навагрудка, Брэста, Гродна, Пінска, Турава, Слоніма і іншых беларускіх гарадоў; аб асобных помніках беларускай культуры; жыцці і дзейнасці першых вялікіх князёў Вялікага княства Літоўскага. У ім дастаткова поўна асветлены пачатковы этап аб’яднання беларуска-літоўскіх зямель у адзіную дзяржаву, працэс стварэння Вялікага княства Літоўскага. Летапіс быў добра вядомы на беларускіх землях і паслужыў крыніцай для беларуска-літоўскіх хронік XVI ст.

Радзівілаўскі летапіс (Кенігсбергскі) уяўляе сабой летапісны звод пачатку XIII ст. Па зместу блізка да Лаўрэнцьеўскага летапісу і складаецца з «Аповесці мінулых гадоў» і летапісу за 1112–1206 гг., прысвечанага

пераважна гісторыі Паўночна-Усходняй Русі. Вядомы адзіны ілюстраваны спіс канца XV ст. зроблены, верагодна, у Смаленску. Вялікую культурна-гістарычную каштоўнасць надаюць яму 617 каляровых мініячур. Яны тэматычна звязаны з тэкстам і, адлюстроўваючы розныя бакі жыцця, з’яўляюцца своеасаблівым мастацкім летапісам сярэднявечча. У XVI – першай палове XVII ст. рукапіс захоўваўся ў Беларусі. Апошні яго ўладальнік Б. Радзівіл завяшчаў яго Кенігсбергскай бібліятэцы, куды ён трапіў у 1671 г. У 1758 г. «Летапіс...» быў вывезены ў Расію, дзе захоўваецца да цяперашняга часу ў бібліятэцы Расійскай акадэміі навук у Санкт-Пецярбургу [14, с. 502–503].

Маюцца звесткі аб тым, што летапісы ствараліся і на беларускіх землях – у Полацку, Тураве, Навагрудку, аднак да нашага часу яны не дайшлі. Захаваліся звесткі аб легендарным Полацкім летапісе, які не дайшоў да нас.

Палітычнае жыццё ўсходнеславянскіх зямель, у тым ліку беларускіх, знайшло адлюстраванне ў шэдэўры сусветнай паэзіі сярэднявечча, адным з найбольш значных літаратурных помнікаў Еўропы XII ст. і найбольш каштоўным помніку культуры ўсходнеславянскіх народаў – «Слове пра паход Ігаравы». «Слова...» напісана прыблізна ў 1185–1187 гг., верагодна, у Кіеве. У агульным кантэксце гістарычных падзей таго часу аўтар апавядае аб Полацкім княстве, полацкім князю Усяславу Чарадзею, яго княжанні на кіеўскім троне, бітве на Нямізе і іншых падзеях гісторыі Беларусі таго часу.

Распаўсюджванне пісьменнасці і кніг, развіццё арыгінальнай літаратуры – працэсы, што працякалі паралельна, узаемна развіваючы адзін аднаго, і вялі да больш значнага павелічэння запатрабаванасці ў кнізе. Рост попыту на кнігі, з аднаго боку, і высокі кошт кніг, якія прывозіліся, з другога, прывялі да ўзнікнення на ўсходнеславянскіх, у тым ліку і беларускіх землях, традыцыі перапісвання кніг. Перапіскай кніг займаліся, у першую чаргу, манахі сабораў і манастыроў. Імі з мэтай фарміравання сваіх калекцый, а пазней і на продаж перапісваліся кнігі, якія набываліся альбо былі атрыманы на тэрмін ад іншых сабораў і манастыроў ці свецкіх асоб. Кнігі пісаліся на пергаменце ўставам, якому была характэрна строгая геаметрыя літар, злітнае напісанне слоў у радку. Кнігі ўпрыгожваліся мініяцюрамі, застаўкамі, канцоўкамі, ініцыяламі, пераплёты – каштоўнымі камянямі, парчай, золатам і срэбрам.

Найстаражытнымі цэнтрамі пісьменнасці на беларускіх землях былі Полацк і Тураў. З заснаваннем у 992 г. Полацкай епархіі, а ў 1005 г. – Тураўскай у манастырах Полацка і Турава пачалі перапісвацца кнігі [2, с. 62]. У Тураве ў XI ст. быў створаны старажытнейшы з вядомых сёння ўсходнеславянскіх рукапісаў – «Тураўскае Евангелле». Яго фрагменты – 10 аркушаў – былі знойдзены ў 1865 г. Н.І. Сакаловым у царкве Праабражэння ў Тураве і перададзены на захоўванне ў Віленскую публічную бібліятэку. У 1868 г. было выдана хромалітаграфічнае выданне ўсіх 10-ці пергаментных аркушаў і праведзена іх даследаванне. Цяпер фрагменты «Тураўскага Евангелля», якія дайшлі да нашага часу, захоўваюцца ў Навуковай бібліятэцы Акадэміі навук Літвы.

Старажытнейшымі помнікамі рукапіснай кніжнай культуры Беларусі таго часу з’яўляюцца таксама Полацкія і Аршанскае Евангеллі.

Да Года роднай зямлі

У Полацку былі створаны тры Евангеллі – рукапісы XII–XIV стст. Першае «Полацкае Евангелле» было створана ў канцы XII – пачатку XIII ст. і належала Свята-Троіцкаму манастыру ў Полацку. Другое і трэцяе Евангеллі належалі манастыру Іаана Хрысціцеля. У XIX ст. першае Евангелле трапіла ў Маскву – асноўная частка ў калекцыю М. Пагодзіна, а 2 аркушы – у калекцыю В.М. Ундольскага. У 1852 г. асноўная яго частка была куплена Імператарскай публічнай бібліятэкай (цяпер РНБ) у Санкт-Пецярбургу. Два аркушы, якія належылі В.М. Ундольскаму, трапілі ў бібліятэку Румянцаўскага музея (цяпер РГБ). Усе рукапісы полацкіх евангелляў захоўваюцца ў цяперашні час у РГБ у Санкт-Пецярбургу. Некаторыя даследчыкі лічаць полацкіх евангелле XII ст., якое захоўваецца ў РГБ у Маскве [6, с. 455].

«Аршанскае Евангелле» – поўны апракос канца XII – пачатку XIII ст. – было знойдзена ў 1812 г. сярод рэчаў, што былі выкінуты французскімі салдатамі з аднаго аршанскага манастыра. У 1874 г. памешчык І. Меленеўскі перадаў яго ў музей Кіеўскай духоўнай акадэміі [7, с. 20–25]. У цяперашні час знаходзіцца ў Нацыянальнай бібліятэцы Украіны імя У.І. Вярнадскага.

Вядомым цэнтрам таго часу па перапісванню рукапісных кніг з’яўляўся скрыпторый, створаны ў XII ст. Еўфрасінняй Полацкай пры Спаскім манастыры каля Полацка. На жаль, створаныя там кнігі не захаваліся да нашага часу.

З прычыны таго, што перапісванне кнігі патрабавала шмат часу, прычым часу высокаадукаваных для той эпохі людзей, а таксама вялікіх матэрыяльных затрат, кнігі былі рэдкай і дарагой з’явай, даступнай толькі багатым саборам, манастырам і знаці.

Дзякуючы развіццю кніжнага гандлю і дзейнасці скрыпторыяў колькасць кніг на беларускіх землях павялічылася настолькі, што ў княствах пачалі фарміравацца бібліятэкі.

Першай з вядомых нам бібліятэк на тэрыторыі Беларусі была бібліятэка Полацкага Сафійскага сабора, які стаў першым на беларускіх землях каменным хрысціянскім храмам, узведзеным у 1044–1066 гг. (па іншых звестках, у 1050–1055 гг.). Сабор з’яўляўся адным з трох буйнейшых храмаў падобнага тыпу ў Кіеўскай Русі (разам з Кіеўскім і Наўгародскім) і сваёй раскошай і грандыёзнасцю адлюстроўваў палітычны і эканамічны ўздым Полацкага княства, яго незалежнасць ад Кіева.

Даследчыкі мяркуюць, што бібліятэка была створана ў год заснавання сабора – 1066 г. Аснову бібліятэкі складалі кнігі, неабходныя для вядзення царкоўнай службы. Сярод іх былі як набытыя і падараныя сабору кнігі, так і кнігі, перапісаныя манахамі для асабістых патрэб. У XII ст. папаўненню яе фондаў спрыяла Еўфрасіння Полацкая. У бібліятэцы захоўваліся рукапісныя кнігі пераважна рэлігійнага зместу, арыгінальныя помнікі, у тым ліку летапісы, «Жыцце Еўфрасінні Полацкай» і інш. Нязначная частка кніг з фондаў гэтай бібліятэкі захавалася да нашых дзён, але, на жаль, знаходзіцца за межамі Беларусі. Па сведчаннях даследчыкаў, 10 рукапісаў на славянскай мове захоўваюцца цяпер у Нацыянальнай бібліятэцы ў Варшаве, адзін рукапіс – «Евангелле вучыцельнае» – у бібліятэцы Львоўскага ўніверсітэта [13, с. 327–328].

Існавалі бібліятэкі і ў Тураўскім княстве. Так, пры Праабражэнскай царкве ў Тураве была невялікая бі-

бліятэка. Мяркуецца, што сярод іншых кніг у ёй захоўвалася і «Тураўскае Евангелле».

Невялікія бібліятэкі меліся і пры іншых саборах, манастырах і царквах, таму што гэта было неабходна для вядзення богаслужэння. Сведчанні аб большасці з іх не захаваліся, аднак, як лічаць спецыялісты, «наличие их бесспорно», таму што толькі кожная прыхадская царква «...нуждалась по меньшей мере в 8 богослужебных книгах» [9, с. 9].

Пачалі фарміравацца і асабістыя бібліятэкі. Да нас дайшлі звесткі аб бібліятэцы Кірылы Тураўскага – вядомага далёка за межамі Тураўскай зямлі царкоўнага дзеяча і асветніка.

У культуры беларускага народа кнізе адведзена самае ганаровае месца. Вядомы кнігазнаўца, даследчык беларускай рукапіснай кнігі М. Нікалаеў пісаў: «Якія б высокія, мураваныя ці драўляныя, ні былі дамы ў горадзе і вёсцы, – над кожным паселішчам велічна дамінавала будыніна храма. А ў цэнтры храма, на спецыяльным прастоле, было месца кнігі – напастольнага Евангелля – яго ўрачыста выносілі, яго цалавалі, як ікону, яму кадзілі, на Евангеллі прысягалі...» [7, с. 15]. Дзякуючы царкве кніга ва ўсведамленні нашых продкаў атрымала статус вышэйшай духоўнай каштоўнасці і носьбіта сапраўдных ведаў, арэол святасці. Бібліятэкі прыкладалі ўсе намаганні для зберажэння і развіцця высокага статуса кнігі, распаўсюджвання ведаў і каштоўнасцей, якія заложаны ў кнігах, зберажэння іх для нашчадкаў.

Аднак з усяго кніжнага багацця старажытных беларускіх княстваў да нашага часу дайшла толькі яго мізэрная частка. Княжацкія міжусобіцы, татара-мангольскае нашэсце, барацьба з крыжаносцамі, войны і сацыяльныя канфлікты наступных стагоддзяў сталі прычынай таго, што многія помнікі кніжнай культуры таго часу страчаны назаўсёды.

Вывучэнню стварэння і распаўсюджвання рукапіснай кнігі на тэрыторыі Беларусі прысвечаны шэраг прац спецыялістаў, буйнейшай з якіх з’яўляецца кніга М. Нікалаева «Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях» [7]. Разам з тым да цяперашняга часу на Беларусі не праведзена комплекснае абагульняючае навуковае даследаванне, якое б адлюстроўвала вывучэнне старажытных помнікаў кніжнай культуры нашага народа, станаўленне і развіццё бібліятэк гэтага перыяду. Правядзенне такога даследавання – адна з задач сучаснага беларускага бібліятэказнаўства, кнігазнаўства і бібліяграфазнаўства. Яго вынікам павінна стаць выяўленне і ўвод у навуковы ўжытак шэрага новых падзей і фактаў; апісанне помнікаў кніжнай культуры таго перыяду; азначэнне месцаў іх зберажэння; стварэнне каталога і электронных копіяў дакументаў, якія захаваліся; выданне факсімільных копіяў рукапісаў; фарміраванне электроннай бібліятэкі помнікаў кніжнай культуры Беларусі таго часу.

Такім чынам, у час Кіеўскай Русі і старажытных княстваў (IX – першая палова XIII ст.):

– на аснове ўсходнеславянскіх традыцый і ў выніку ўзаемадзеяння з культурамі іншых краін і народаў, у першую чаргу, Візантыі, краін Цэнтральнай і Заходняй Еўропы, фарміруецца кніжная культура;

– на беларускіх землях атрымлівае распаўсюджванне пісьменнасць, адкрываюцца першыя школы,

Да Года роднай зямлі

распаўсюджваецца перакладная і ствараецца арыгінальная літаратура, з'яўляюцца скрыпторыі;

– пры царквах і манастырах ствараюцца бібліятэкі. Першай і найбольш значнай сярод іх была бібліятэка Сафійскага сабора ў Полацку;

– пачынаюць фарміравацца асабістыя бібліятэкі. Першай з вядомых нам асабістых бібліятэк з'яўляецца бібліятэка Кірылы Тураўскага;

– гісторыя станаўлення і развіцця пісьменнасці, стварэння старажытных помнікаў кніжнай культуры нашага народа, фарміравання першых бібліятэк на беларускіх землях вывучана недастаткова і патрабуе самастойнага комплекснага навуковага даследавання;

– з мэтай зберажэння і прапаганды помнікаў кніжнай культуры таго перыяду неабходна працягваць работу па выяўленню старажытных рукапісаў, стварэнню іх каталога, электронных копіяў, фарміраванню электроннай бібліятэкі помнікаў кніжнай культуры, якія бытавалі на тэрыторыі беларускіх зямель у час Кіеўскай Русі і старажытных беларускіх княстваў.

Важнейшыя даты і падзеі

- IX–X стст. – стварэнне Полацкага і Тураўскага княстваў
- 860-я гг. – стварэнне глаголіцы
- Канец IX – пачатак X ст. – стварэнне кірылаўскага алфавіта
- X ст. – на беларускіх землях з'явіліся першыя прывазныя кнігі
- X ст. – пачатак распаўсюджвання пісьменнасці на беларускіх землях
- 988 г. – хрышчэнне Русі
- XI ст. – стварэнне «Тураўскага Евангелля»
- 1044–1066 гг. – будаўніцтва ў Полацку Сафійскага сабора
- 1066 г. – заснаванне бібліятэкі Полацкага Сафійскага сабора
- XII ст. – жыццё і дзейнасць Кліменція Смаляціча
- XII ст. – жыццё і дзейнасць Аўраамія Смаленскага
- XII ст. – жыццё і дзейнасць Яфрэма Сірына
- Пачатак XII ст. – стварэнне «Аповесці мінулых гадоў»
- Каля 1104–1167 гг. – жыццё і дзейнасць Еўфрасінні Полацкай
- Каля 1130–1182 гг. – жыццё і дзейнасць Кірылы Тураўскага
- 1185–1187 гг. – напісана «Слова пра паход Ігаравы»
- Сярэдзіна XII ст. – стварэнне школы пры манастыры Еўфрасінні Полацкай
- Канец XII – пачатак XIII ст. – напісана «Жыццё Еўфрасінні Полацкай»
- Канец XII – пачатак XIII ст. – стварэнне «Аршанскага Евангелля»
- Канец XII–XIV ст. – стварэнне Полацкіх Евангелій
- XI–XII стст. – распад Кіеўскай Русі
- Пачатак XIII ст. – стварэнне Галіцка-Валынскага летапісу
- Пачатак XIII ст. – стварэнне Радзівілаўскага летапісу (Кенігсбэргскі летапіс)
- Каля 1240 г. – напісана «Жыццё Аўраамія Смаленскага»

ЛІТАРАТУРА

1. **Большой** энциклопедический словарь. – Москва – Санкт-Петербург : Норинт, 2002. – 1456 с.
2. **Гісторыя** Беларусі. У 2 ч. Ч.1. Ад старажытных часоў – па люты 1917 г.: падручнік / Я.К. Новік. – 3-е выд., дапр. і дап. – Мінск, 2007. – 398 с.
3. **История** Беларуси: Учеб. пособие для вузов, колледжей, лицеев, гимназий и школ / БГУ. – Мінск, 1997. – 446 с.
4. **Книговедение**: энц. словарь. – Москва, 1982. – 661 с.
5. **Мельнікаў, А.А., Чамярыцкі В.А.** Кірыла Тураўскі // Беларуская энцыклапедыя : у 18 т. Мінск, 1999. Т. 8. С. 285.
6. **Нікалаеў, М.** Полацкія Евангеллі // Вялікае княства Літоўскае: ВКЛ: энцыклапедыя: 2 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2005–2006. – Т. 2. – 2006.
7. **Нікалаеў, М.** Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стст. – Мінск, Мастацкая літаратура, 1993. – 239 с.
8. **Парашкоў, С.А.** Гісторыя культуры Беларусі / С.А. Парашкоў. – Мінск : Беларуская навука, 2003. – 444 с.
9. **Покало, М.И.** История библиотечного дела в БССР / М.И. Покало. – Минск : Выш. шк., 1968. – 198 с.
10. **Сводный** каталог славяно-русских рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. / АН СССР. Отделение истории. Археографическая комиссия; редкол.: Л.П. Жуковская (отв. ред.) и др. – Москва: Наука, 1984. – № 260.
11. **Словарь** книжников и книжности Древней Руси. Вып. 1: (XI – первая половина XIV в.) / АН СССР. Институт русской литературы (Пушкинский дом); отв. ред. Д.С. Лихачев. – Л.: Наука, 1987.
12. **Собрание** Погодина № 869 // Хрэстаматыя па гісторыі беларускай мовы / АН БССР. Інстытут мовазнаўства імя Я. Коласа; склад.: У.В. Анічэнка і інш. – Мінск: Выдавецтва Акадэміі навук Беларускай ССР, 1961.
13. **Цыбуля, В.** Бібліятэка Полацкага Сафійскага сабора // Вялікае княства Літоўскае: ВКЛ: энцыклапедыя: 2 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2005–2006. – Т. 1. – 2007.
14. **Чамярыцкі, В.** Радзівілаўскі летапіс // Вялікае княства Літоўскае: ВКЛ: энцыклапедыя: 2 т. / рэдкал.: Г.П. Пашкоў і інш. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2005–2006. – Т. 2. – 2006.

Summary

The article is the first one in the series of publications devoted to the history and development of Belarusian libraries from the period of Kievan Russia and ancient Belarusian principalities to the present day. R. Motulsky talks on the formation of book culture, manuscripts dissemination, original and translated literature as well as first libraries creation. The author introduces the readers to some original monuments of literature, Eastern Slavic chronicles, and the works of outstanding personalities of that time.

The emphasis is put on the ancient manuscripts identification, the creation of manuscripts electronic copies, and the formation of the Digital Library including the treasures of Belarusian culture of the 9-13th centuries.